

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ДОВІДНИК З ПРАВ ЛЮДИНИ

Чернігів 2024

УДК 342.7:341.231.14(035)
I-74

*Рекомендовано до друку вченою радою Пенітенціарної академії України
(протокол № 11 від 27.09.2024 р.).*

Укладачі: К. В. Денисенко, А. С. Квітка, Д. В. Кисельов, Н. О. Томков.

Рецензенти:

Пузирний В. Ф., доктор юридичних наук, професор, проректор з освітньо-наукової роботи Пенітенціарної академії України.

Сикал М. М., кандидат юридичних наук, доцент, начальник Управління забезпечення діяльності у центральному регіоні Департаменту з питань виконання кримінальних покарань.

I-74 **Інформаційний довідник з прав людини / Пенітенціарна академія України ; уклад.: К. В. Денисенко, А. С. Квітка, Д. В. Кисельов, Н. О. Томков. Чернівці : ПАУ, 2024. 42 с.**

В інформаційному довіднику роз'яснено міжнародні та національні механізми захисту прав людини.

Довідник буде корисним для всіх, хто цікавиться питаннями дослідження механізмів захисту прав людини.

*Проект «Європейський правознавець – “Junior School”» реалізовується в межах проекту «Підтримка активних громадян під тиском в Україні», який реалізовує Освітній дім прав людини – Чернівці у співпраці зі **ZMINA. Центр прав людини** за фінансової підтримки **European Union in Ukraine**. Зміст проекту «Європейський правознавець – “Junior School”» є виключною відповідальністю ініціативної групи цього проекту та не обов'язково відображає позицію Європейського Союзу.*

УДК 342.7:341.231.14(035)

© Пенітенціарна академія
України, 2024

© Денисенко К. В., Квітка А. С.,
Кисельов Д. В., Томков Н. О. ,
уклад., 2024

ЗМІСТ

Передмова.....	3
Що таке права людини?	6
Механізми захисту прав людини під егідою ООН	10
Механізми захисту прав людини в рамках Ради Європи.....	20
Механізми захисту прав людини в рамках Європейського Союзу.....	25
Національні механізми захисту прав людини.....	30

Передмова

Права людини починаються з дуже невеликих місць, зовсім близько від дому. Ці місця такі маленькі, що їх не знайти на жодній мапі світу. Але ці місця – цілий світ для окремої людини: будинок, де вона живе, школа чи коледж, де навчається, завод, ферма або офіс, де працює... Це ті місця, де кожен чоловік, кожна жінка і кожна дитина добиваються рівного для всіх правосуддя, рівних можливостей, поваги та гідності без дискримінації. Якщо ці права не матимуть значення там, то вони навряд чи матимуть значення деінде. Якщо всі громадяни не діятимуть узгоджено, щоб домогтися дотримання прав людини поруч зі своїм будинком, чи у великому світі відбудуться зміни?
Елеонора Рузвельт

Ідея прав людини стала підґрунтям правопорядку сучасних демократичних і правових держав, фундаментальною ідеєю людиноцентризму та гуманізму. Проте й донині єдиного розуміння прав людини немає. Відтак важливо зрозуміти, коли, за яких умов і завдяки кому стали можливими становлення та розвиток прав у минулому і панування ідеї прав людини в політико-правовому житті сучасних демократичних держав.

Про права людини давно почали говорити як про універсальні загальнолюдські цінності, які за фактом народження належать і гарантуються кожній людині в її відносинах з державною владою.

В умовах сучасності «права людини» – це не просто актуальна тема для дискусій, це проблема, розв’язання якої стоїть у центрі практичної діяльності міжнародного співтовариства та низки держав, які на найвищому конституційному рівні закріпили зобов’язання щодо дотримання прав людини. Захист прав людини і громадянина є конституційно-правовим та міжнародно-правовим обов’язком сучасних держав, який реалізується за допомогою системи принципів, інститутів, механізмів і процедурно-правових правил, що прямо або опосередковано передбачені для цих цілей.

Правозахисники зазначають, що необхідно розрізняти теорію і практику прав людини. Права і свободи людини легко постулюються на папері, але дуже

важко реалізуються в житті. Головне в цьому питанні – не теоретична розробка прав і свобод людини (хоча таке завдання, звичайно, не скасовується), а створення необхідних умов, гарантій і механізмів для їх реалізації, тобто практична сфера. Перехід до процесу реальної реалізації у світовому і регіональному політико-правовому просторі прав, свобод, гарантій та обов'язків людини і громадянина є нагальною потребою сьогодення, однією з умов входження України у європейське співтовариство.

Інформаційний довідник з прав людини підготовлено науково-педагогічними та науковими працівниками Пенітенціарної академії України в рамках реалізації проєкту «Європейський правознавець – „Junior School”» в межах проєкту «Підтримка активних громадян під тиском в Україні», який реалізовує Освітній дім прав людини в Чернігові у співпраці з Центром прав людини ZMINA за фінансової підтримки Європейського Союзу. Видання призначене для ознайомлення з правами людини, а також наявними міжнародними та національними механізмами прав людини.

ЩО ТАКЕ ПРАВА ЛЮДИНИ?

Як зазначала голова Комісії ООН з прав людини Елеонора Рузвельт, права людини вплетені у тканину нашого буденного життя. Сьогодні вони сприймаються як належне, але їх визнання не завжди було таким очевидним. Хоча в історії вже існували спроби визначити та систематизувати права людини, їх міжнародна систематизація відбулася лише внаслідок осмислення Другої світової війни і Голокосту.

Уперше поняття «права людини» згадується у французькій «Декларації прав людини і громадянина», ухваленій у 1789 році, хоча до цього ідея природжених прав пройшла довгий шлях розвитку, важливими віхами на якому були англійська Велика хартія вольностей (1215 р.), англійський Білль про права (1689 р.) та американський Білль про права (1791 р.).

Права людини – універсальні загальнолюдські цінності, які за фактом народження належать і гарантуються кожній людині в її відносинах з державною владою.

На думку історика і політолога Віктора Осятиньські, концепція прав людини ґрунтується на трьох основних твердженнях:

Перше – будь-яка влада обмежена.

Друге – кожна людина має свій автономний світ, у який не може втручатися жодна влада.

Третє – кожна людина, захищаючи свої права, може пред'являти претензії державі, добиватися дотримання своїх прав.

Обмеження прав людини! Права людини мають обмеження, які може встановлювати держава, але для того, щоб уникнути необґрунтованих дій держави, пов'язаних з обмеженням прав людини, вони мають бути чітко обумовлені.

По-перше, будь-яке обмеження повинно *мати мету* – захист цінності, блага, якщо це благо під загрозою. *Напр.*, охорона здоров'я і моралі, захист прав інших осіб, безпека держави та громадський порядок.

По-друге, будь-яке обмеження має бути передбаченим і *регламентуватися законом*.

По-третє, будь-які дії, пов'язані з обмеженням прав людини, повинні бути *«необхідними в демократичному суспільстві»*.

Тобто обмеження може мати місце тільки в тих випадках, коли немає інших способів досягнення тих цілей, заради яких воно застосовується. І тільки в тих випадках, коли самі дії, пов'язані з обмеженням, *пропорційні цій меті*.

«Не можна ремонтувати годинник молотом», – так пояснював принцип пропорційності суддя Верховного Суду США в XIX столітті, уперше його обґрунтувавши.

Обмеженню можуть бути піддані всі права і свободи, крім **свободи від жорстокого або такого, що принижує гідність, поводження і покарання, а також свободи від рабства**. Ці права називають **«абсолютними»**.

Одна з найпоширеніших класифікацій, що ґрунтується на часі появи різного виду прав і свобод, оформлення їх у публічному історичному просторі, поділяє права людини на **три групи поколінь**.

Фундаментальними, такими, що забезпечують гарантії, необхідні людині для фізичного, психічного, особистого захисту, є **права першого покоління**. До них належать **особисті (громадянські) та політичні права**, засновані на ідеї особистої свободи і захисту індивіда від свавілля держави.

Права другого покоління вже виходять із концепції суспільного договору, і їх реалізація залежить від рівня добробуту суспільства й економічної ситуації держави. До **них** належать **соціально-економічні та культурні права**.

Права третього покоління розширюють **принцип індивідуальності** прав людини – належності кожному конкретному індивіду – і вводять **колективний характер** певних прав, що послаблює розуміння концепції прав людини як механізму «влада – особа». Наприклад, право на самовизначення, право на мир, на розвиток, на здорове навколишнє середовище, право на спільне використання загальної спадщини людства, право на гуманітарну допомогу та інші.

Світ рухається вперед, розвивається наука, змінюються умови життя в різних державах, і це призводить до виділення нових галузей життя людини, які потребують захисту. Уже з'являються обговорення **прав четвертого покоління**, але це ще більш складна матерія, що вимагає специфічних знань (питання генної інженерії, пересадки тканин і органів та ін.).

У науковій літературі спостерігаються різні точки зору щодо прав четвертого покоління:

- права людини, що виникли внаслідок розвитку медицини, біології, техніки та змін у загальній моралі (О. Барабаш);
- повинні захищати людину від загроз, пов'язаних з експериментами у сфері генетичної спадковості особи, тобто це такі права людини, які пов'язані з клонуванням та іншими відкриттями у сфері біології (Ф. Рудинський);
- це право на мир, на ядерну безпеку, космос, екологічні, інформаційні права тощо (А. Венгеров).

Інші класифікації

Класифікація за сферами життєдіяльності – особисті (громадянські), політичні і соціальні, економічні і культурні права. Цей поділ на рівні основоположних документів ООН у галузі прав людини, де:

- 1) **громадянські і політичні права** внесені до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права. *Прийнятий резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 16 грудня 1966 року;*

2) **соціальні, економічні й культурні права** – Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права. *Прийнятий резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 16 грудня 1966 року.*

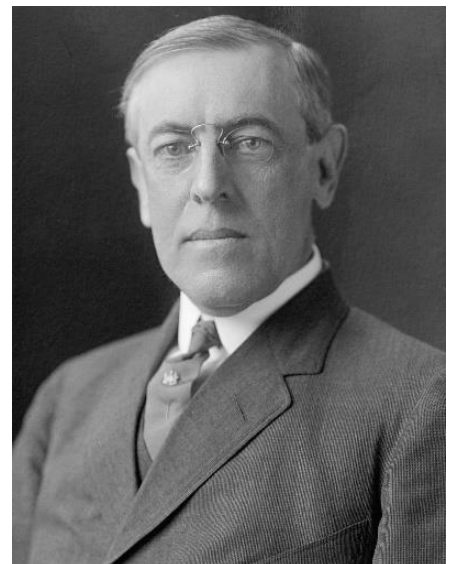
Раціональним поясненням цього поділу був факт, що ці права мають різну природу – одна категорія прав підлягає **негайному і безумовному виконанню**, у той час як до повної реалізації економічних, соціальних і культурних прав держави можуть іти поступово, у міру своїх **фінансових можливостей**.

МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ ПІД ЕГІДОЮ ООН

Негативний досвід Першої світової війни посилив усвідомлення крайньої необхідності уникнення подібних війн у майбутньому та відновлення міжнародних відносин на засадах міжнародного права.

У ході активних суспільних і політичних дискусій воєнного періоду пацифістські ідеї набули форми пропозицій про створення загального об'єднання держав, яке отримало назву **Ліги Націй**, на основах відкритості дипломатії, суворого виконання міжнародних зобов'язань, мирного вирішення міжнародних спорів, роззброєння, самовизначення, колективного підходу до гарантування безпеки.

Лігу Націй було створено на Паризькій мирній конференції за ініціативою президента США В. Вільсона.

Наступником Ліги Націй стала **Організація Об'єднаних Націй (ООН)**, яка була заснована після Другої світової війни представниками 51 країни, що були прихильниками курсу на підтримку миру й безпеки в усьому світі, розвитку дружніх відносин між країнами та сприяли соціальному прогресу, поліпшенню умов

життя і справ у сфері прав людини.

ООН – глобальна міжнародна організація, заснована 24 жовтня 1945 р. на конференції у Сан-Франциско.

Штаб-квартира: Нью-Йорк.

Офіційні мови: арабська, китайська, англійська, французька, російська, іспанська.

Члени – 193 держави.

Прапор ООН – являв собою карту світу з центром на Північному полюсі, навколо цього зображення – оливкові гілки, які у стародавній Греції слугували символом миру. Прапор затверджений 7 грудня 1946 року.

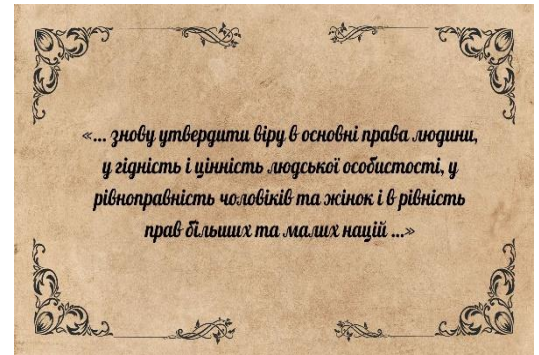
Статут ООН – міжнародна угода, що засновує міжнародну організацію ООН; підписаний 26 червня 1945 року в Сан-Франциско.

Країни, які підписали Статут, зобов'язані дотримуватися його статей. Їх зобов'язання за Статутом ООН превалюють над усіма іншими зобов'язаннями, які випливають з інших

міжнародних договорів.

! Виняток серед загальновизнаних країн становить **Святий престол (Ватикан)** – зберіг статус постійного спостерігача, у зв'язку з чим не є стороною.

У Преамбулі Статуту ООН зазначено: *«... знову утвердити віру в основні права людини, у гідність і цінність людської особистості, у рівноправність чоловіків та жінок і в рівність прав більших та малих націй ...».*

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АКТИ, ПРИЙНЯТІ ПІД ЕГІДОЮ ООН

1. Загальна Декларація прав людини.

Питання про необхідність розробки декларації прав людини було порушене США під час роботи над Статутом Організації Об'єднаних Націй у 1943–1945 році. Саме в цей період проблема створення механізму міжнародного захисту у сфері прав людини стала дуже актуальною, причини цього були згодом сформульовані у Преамбулі Загальної декларації прав людини.

Загальна Декларація прав людини була розроблена Комісією з прав людини, яка складалася з 18 членів різних національностей та політичних поглядів, до її складу входила Елеонора Рузвельт, яка була відома своєю правозахисною діяльністю. Загальна декларація прав людини була прийнята Генеральною Асамблеєю ООН **10 грудня 1948 року** з 50 голосами «за». Голосів «проти» не було, а 8 делегацій утрималися.

Загальна декларація прав людини має 30 статей і проголошує перелік прав, які належать кожній людині. Цей перший документ був декларацією, намірами, які проголошували держави світу, приєднуючись до його визнання.

Текст Загальної декларації прав людини формує чотири колони:

Перша колона (ст. 3–11) проголошує права індивіда, такі як право на життя й заборону рабства.

Друга колона (ст. 12–17) проголошує права індивіда в громадянському й політичному суспільстві.

Третя колона (ст. 18–21) проголошує духовні, публічні й політичні свободи, такі як свободу віросповідання та свободу асоціацій.

Четверта колона (ст. 22–27) визначає соціальні, економічні й культурні права.

2. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права – пакт ООН, в основу якого покладено Загальну декларацію прав людини. Прийнято 16 грудня 1966 року, набув чинності 23 березня 1976 р. Пакт є міжнародним договором і має обов’язкову силу для 167 держав-учасників. Крім держав-учасників, Пакт підписаний ще 7 країнами. **Цей Пакт закріплює права першого покоління.**

Нагляд за виконанням пакту здійснює Комітет з прав людини ООН, розглядаючи доповіді країн-учасниць, публікуючи коментарі («зауваження загального порядку») до Пакту та розглядаючи скарги на порушення Пакту країнами-учасницями першого факультативного протоколу.

**Права, закріплені в Міжнародному пакті
про громадянські і політичні права:**

- Стаття 1 – право народів на самовизначення;
- Стаття 6 – право на життя;
- Стаття 7 – заборона тортур;
- Стаття 8 – заборона рабства та примусової праці;
- Стаття 9 – право на свободу та особисту недоторканність;
- Стаття 10 – право осіб, позбавлених волі, на гуманне поводження та повагу гідності;
- Стаття 11 – заборона позбавлення волі за борги;
- Стаття 12 – право на вільне пересування та свобода вибору місця проживання;
- Стаття 13 – обмеження можливості висилки іноземців;
- Стаття 14 – рівність перед судом, презумпція невинності, заборона повторного засудження, право на перегляд засудження та інші процесуальні права;
- Стаття 15 – заборона кримінального засудження за дії, не визнавати злочинними під час їх вчинення;
- Стаття 16 – право на визнання правосуб'єктності;
- Стаття 17 – заборона втручання в особисте та сімейне життя, недоторканність житла, таємниці кореспонденції та захист від незаконних посягань на честь та репутацію;
- Стаття 18 – право на свободу думки, совісті та релігії;
- Стаття 19 – свобода слова;
- Стаття 20 – заборону пропаганди війни та виступів на користь національної, расової чи релігійної ненависті, що являють собою підбурювання до дискримінації, ворожнечі або насильства;
- Стаття 21 – свобода зборів;
- Стаття 22 – свобода асоціацій;
- Стаття 24 – права дітей;

Стаття 25 – право брати участь у веденні державних справ, голосувати і бути обраним;

Стаття 26 – рівність перед законом, заборона дискримінації;

Стаття 27 – права етнічних, релігійних та мовних меншин.

3. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права –

пакт, прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 року і набрав чинності 3 січня 1976 року. На квітень 2010 року в пакті бере участь 160 держав; крім них, його підписали ще 6 держав. Найбільша держава, яка не є учасником Пакту – США. **Цей Пакт закріплює права другого покоління.**

10 грудня 2008 року Генеральна Асамблея ООН прийняла факультативний протокол до Пакту, що передбачає можливість подання скарг на порушення Пакту. Для набрання чинності протоколу необхідна його ратифікація десятима країнами-учасницями Пакту.

Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права так само, як і Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, передбачає насамперед міжнародний захист на світовому рівні індивідуальних, але не колективних прав і свобод людини.

Нагляд за виконанням Пакту здійснює Комітет з економічних, соціальних і культурних прав.

Права, закріплені в Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права:

Стаття 1 – право на самовизначення;

Стаття 6 – право на працю;

Стаття 7 – право на справедливі і сприятливі умови праці;

Стаття 8 – право на створення профспілок і страйки;

Стаття 9 – право кожної людини на соціальне забезпечення;

Стаття 10 – захист сім'ї, материнства і дітей;

Стаття 11 – право на достатній життєвий рівень (включно з правом на житло і харчування);

Стаття 12 – право на найвищий досяжний рівень фізичного та психічного здоров'я;

Стаття 13 – право кожної людини на освіту;

Стаття 14 – план дій щодо введення обов'язкової безкоштовної загальної початкової освіти;

Стаття 15 – право на участь у культурному житті, користування результатами наукового прогресу та захистом інтересів, пов'язаних з власною творчістю.

Спеціалізовані інституції ООН у галузі прав людини:

1. Рада ООН з прав людини: Генеральна Асамблея ООН 15 березня 2006 р. прийняла резолюцію про заснування в Женеві замість Комісії з прав людини – **Ради з прав людини** – як допоміжний орган Генеральної Асамблеї.

До складу РПЛ входять 47 держав-членів, які обираються членами Генасамблеї ООН за географічним розподілом:

- група африканських держав – 13 місць;
- група азійських держав – 13 місць;
- група держав Латинської Америки та Карибського басейну – 8 місць;
- група східноєвропейських країн – 6 місць;
- група західноєвропейських та інших держав – 7 місць.

Завдання Ради:

- сприяти просвітницькій та навчальній діяльності у сфері прав людини;

- бути форумом для обговорення всіх питань, пов'язаних з правами людини;
- надавати рекомендації Генеральній Асамблеї щодо подальшого розвитку міжнародного права в галузі прав людини;
- сприяти повному виконанню зобов'язань у сфері прав людини, прийнятих державами;
- на основі об'єктивної і достовірної інформації проводити всеосяжні періодичні огляди виконання кожною державою її зобов'язань у сфері прав людини таким чином, щоб забезпечити максимальне охоплення та рівне поводження з усіма державами;
- своєчасно реагувати на надзвичайні ситуації у сфері прав людини;
- діяти в тісній співпраці з урядами, регіональними організаціями, національними установами з прав людини і громадянським суспільством;
- представляти щорічну доповідь Генеральній Асамблеї про свою діяльність.

Раду ООН з прав людини очолює Верховний комісар ООН з прав людини.

2. Верховний комісар ООН з прав людини. Пост Верховного комісара ООН з прав людини було засновано Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 48/141 на її 48-й сесії 20 грудня 1993 року в цілях координації діяльності ООН у сфері захисту прав людини.

Управління Верховного комісара ООН з прав людини приділяє особливу увагу питанню ліквідації бідності, оскільки саме бідність є однією з причин позбавлення людей їхніх громадянських, економічних, політичних та соціальних прав, а також права на розвиток. Окремо зосереджується також на питаннях порушення прав осіб, які знаходяться під вартою, проблемах расизму та безкарності.

Верховний комісар ООН з прав людини призначається Генеральним секретарем ООН і затверджується ГА ООН з урахуванням принципу географічної справедливості на фіксований термін у чотири роки з можливістю продовження ще на один термін.

Як координаційний центр ООН у сфері прав людини УВКПЛ отримує заяви, в яких групи людей або окремі особи скаржаться на порушення їхніх прав. У середньому УВКПЛ отримує близько 100 000 заяв на рік і надсилає їх до відповідних органів ООН, залучаючи механізми надання допомоги з урахуванням процедури, встановленої в результаті угод між органами. У УВКПЛ діє цілодобова «гаряча лінія» зв'язку з Женевою факсом 41-22-917-0092, яка дозволяє прийняти термінові повідомлення про порушення прав людини.

3. Комітет з прав людини ООН – організація, що здійснює нагляд за виконанням **Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р.** у країнах-учасниках Пакту. Засновано згідно з частиною 4 Пакту.

Комітет здійснює контроль над дотриманням положень Пакту шляхом розгляду:

- періодичних доповідей держав-учасників про прийняті ними заходи для реалізації положень Пакту;
- скарг держав-учасників про порушення положень Пакту;
- скарг індивідів при порушенні державою-учасником прав, закріплених у Пакті.

4. Комітет з економічних, соціальних та культурних прав – організація, що здійснює нагляд за дотриманням державами-учасниками Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права своїх

зобов'язань за Пактом.

Стаття 1 Факультативного протоколу до Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права:

1. Держава-учасниця Пакту, яка стає учасницею цього Протоколу, визнає компетенцію Комітету отримувати й розглядати повідомлення, як це передбачено положеннями цього Протоколу.

2. Комітет не приймає жодних повідомлень, якщо вони стосуються держави-учасниці, яка не є учасницею цього Протоколу.

5. Комітет з ліквідації расової дискримінації – виконавчий орган ООН, який здійснює нагляд та контроль за дотриманням Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації. Діяльність врегульована ст. 8 вказаної Конвенції. Склад: 18 членів-експертів, які обираються на 4 роки. Штаб-квартира: Женева.

Витяг з Преамбули Статуту ООН: «Організація Об'єднаних Націй має на меті... здійснювати міжнародне співробітництво... в заохоченні й розвитку поваги до прав людини та основних свобод для всіх, без різниці щодо раси, статі, мови та релігії...». **Ст. 1 Загальна декларація прав людини:** «Усі люди народжуються вільними і рівними в своїй гідності та правах».

МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В РАМКАХ РАДИ ЄВРОПИ

Рада Європи – міжнародна організація у європейському просторі.

Мета діяльності: досягти більшої єдності між її членами для захисту та впровадження ідеалів і принципів, які є їхньою спільною спадщиною, а також сприяння їхньому економічному та соціальному прогресу.

Заснування: 05.05.1949 р.

Штаб-квартира: м. Страсбург (Франція).

Кількість членів: 46 (2022 р.).

Офіційні мови: англійська, французька (під час сесій Парламентської асамблеї як робочі мови використовуються також німецька, італійська).

Дочірня організація: ЄСПЛ.

Україна приєдналася до Ради Європи 9 листопада 1995 р., стала 37-ю державою-членом Організації. Постійне представництво України при Раді Європи розпочало свою роботу.

17 липня 1997 року Верховна Рада України ратифікувала Європейську конвенцію з прав людини, яка набула чинності для України 11 вересня того самого року. Завдяки цьому українці отримали право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися зі скаргою про порушення Україною прав і свобод, гарантованих Конвенцією, до Європейського суду з прав людини.

Європейська конвенція з прав людини — прийнята відповідно до Загальної декларації прав людини з метою додержання країнами-підписантами (учасниками Ради Європи)

та забезпечення на своїй території прав і основоположних свобод людини.

Протокол до Конвенції — це міжнародний документ, який доповнює початковий текст Конвенції одним чи декількома правами або вносить зміни в певні її положення. Протоколи, якими передбачаються додаткові права чи зобов'язання для держав, є обов'язковими лише для тих держав, які їх підписали та ратифікували.

Права, закріплені в Конвенції про захист прав людини і

основоположних свобод та додаткових протоколах до неї:

Стаття 2 — право на життя;

Стаття 3 — заборона катування;

Стаття 4 — заборона рабства і примусової праці;

Стаття 5 — право на свободу та особисту недоторканність;

Стаття 6 — право на справедливий суд;

Стаття 7 — ніякого покарання без закону;

Стаття 8 — право на повагу до приватного і сімейного життя;

Стаття 9 — свобода думки, совісті і релігії;

Стаття 10 — свобода вираження поглядів;

Стаття 11 — свобода зібрань та об'єднання;

Стаття 12 — право на шлюб;

Стаття 13 — право на ефективний засіб юридичного захисту;

Стаття 14 — заборона дискримінації.

Протокол № 1

Стаття 1 — захист власності;

Стаття 2 – право на освіту;

Стаття 3 – право на вільні вибори.

Протокол № 4

Стаття 1. Заборона ув'язнення за борг;

Стаття 2. Свобода пересування;

Стаття 3. Заборона вислання громадянина;

Стаття 4. Заборона колективного вислання іноземців.

Протокол № 6

Стаття 1. Скасування смертної кари.

Протокол № 7

Стаття 1. Процедурні гарантії, що стосуються вислання іноземців;

Стаття 2. Право на оскарження в кримінальних справах;

Стаття 3. Відшкодування в разі судової помилки;

Стаття 4. Право не бути притягненим до суду або покараним двічі;

Стаття 5. Рівноправність кожного з подружжя.

Протокол № 12

Стаття 1. Загальна заборона дискримінації.

Протокол № 13

Стаття 1. Скасування смертної кари.

!!! Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод не тільки проголошено основоположні права людини, а й створено механізм їхнього захисту в рамках Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ).

ЄСПЛ – міжнародний судовий орган, юрисдикція якого поширюється на всі держави-члени Ради Європи, що ратифікували **Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод**, та містить усі питання, які

стосуються тлумачення і застосування Конвенції, включно з міждержавними справами та скаргами окремих осіб.

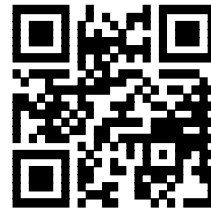
Локація: м. Страсбург.

Кількість суддів: відповідає кількості держав-членів Ради Європи, що ратифікували Європейську конвенцію з прав людини (46).

е-mail Суду: www.echr.coe.int/

е-mail бази рішень Суду: www.hudoc.echr.coe.int

!!! Судді засідають у своїй особистій якості і не є представниками жодної держави. Вони є незалежними від країни їх походження; та не представляють ні заявників, ні держави !!!

ВАЖЛИВО!!! Є кілька міжнародних судових органів, з якими інколи плутають ЄСПЛ, а саме:

- **Європейський суд (правосуддя) / Суд ЄС (European Court of Justice);**
- **Міжнародний суд ООН (International Court of Justice)** – судовий орган Організації Об'єднаних Націй, що знаходиться в Гаазі та має компетенцію вирішувати всі спори між державами-членами ООН, згідно зі Статутом ООН.

Компетенція – ЄСПЛ застосовує Європейську конвенцію з прав людини:

- він покликаний перевіряти дотримання державами прав та гарантій, передбачених Конвенцією;

- це завдання Суд виконує, розглядаючи скарги (відомі як «заяви»), подані громадянами або, в деяких випадках – державами;
 - якщо Суд дійшов висновку, що одне чи декілька з цих прав та гарантій їх забезпечення було порушено державою-членом Ради Європи, Суд виносить рішення по суті;
 - рішення Суду є **обов’язковим** для держав, яких воно стосується.
- Заява має стосуватись лише порушень, допущених однією з держав, на які поширюється дія Конвенції !!!**

Що заборонено Конвенцією та Протоколами до неї ?

- катування, нелюдське чи принизливе для людської гідності поводження або покарання;
- свавільне та неправомірне позбавлення волі;
- дискримінацію у користуванні правами та свободами, викладеними у Конвенції;
- вислання державою своїх громадян чи заборону їм повернутися на її територію;
- смертну кару;
- колективне вислання іноземців.

Проти кого можна подати заяву до Європейського суду?

- Проти однієї чи декількох держав, на які поширюється дія Конвенції і котра/котрі, на Вашу думку (своєю дією або діями чи бездіяльністю, що стосувались безпосередньо заявника), порушили Конвенцію з прав людини.
- Скарги мають стосуватися дій або бездіяльності одного або декількох органів влади держави, якої стосується заява.

– Суд не може розглядати заяви проти приватних осіб або приватних організацій, таких як господарські товариства (напр., компанія, об'єднання тощо).

ВАЖЛИВО !!! Якщо Суд встановить, що мало місце порушення Конвенції, він може присудити «справедливу сатисфакцію», тобто певну суму грошей на відшкодування збитків, спричинених таким порушенням.

Суд може також зобов'язати державу відшкодувати витрати заявника у зв'язку із зверненням до Суду.

Якщо Суд не встановить порушення, заявник не повинен буде сплатити додаткові кошти (зокрема, не компенсуватиме витрат держави-відповідача).

МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В РАМКАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Європейський Союз (ЄС) – це економічний та політичний союз, який об'єднує держави, які розташовані в Європі.

Заснування: У сучасному вигляді існує на основі Маастрихтського договору, підписаного 07.02.1992 р., чинний з 01.11.1993 р. Останній значний перегляд конституційних принципів ЄС був затверджений у Лісабонській угоді, яка набула чинності в 2009 році.

Штаб-квартира: м. Брюссель (Бельгія).

Кількість членів: 27.

Офіційні мови: 24 (не є офіційними мовами ЄС, попри те, що є державними мовами країн-членів ЄС: люксембурзька мова – офіційна мова Люксембургу, турецька мова – офіційна мова Кіпру).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!!! На сьогодні Україна не є членом ЄС. Водночас 21.03.2014 р. було підписано політичну частину, а 27.06.2014 р. економічну частину **Угоди про асоціацію України з ЄС** (Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і її членами, з іншої сторони).

28 лютого 2022 року Україна подала заявку на членство в ЄС. 23 червня 2022 року Європейська рада надала Україні статус кандидата на вступ до ЄС. 14 грудня 2023 року Європейська рада вирішила розпочати переговори про вступ України до Європейського Союзу.

14 червня 2024 року – ухвалення переговорної рамки про вступ. 25 червня 2024 офіційно оголосили про початок переговорів.

Первинним джерелом права ЄС (primary EU law source), на рівні з договором про заснування Європейських Співтовариств та Європейського Союзу і додатками до нього, є **Хартія Європейського Союзу про основні права**. Держави-підписанти Хартії пов'язані прецедентною практикою Суду ЄС, яка є ще одним механізмом захисту прав людини.

Хартія Європейського Союзу про основні права – документ, що закріплює головні політичні, соціальні та економічні права громадян Європейського Союзу. Проєкт документа був підготовлений Європейською конвенцією протягом грудня. Хартію було урочисто проголошено на засіданні Європейської Ради в Ніцці 07.12.2000 р., а згодом опубліковано у частині «С» Official Journal. Проте потім її правовий статус був невизначеним, і в нього

не було повної юридичної сили до набрання чинності Лісабонського договору від 01.12.2009 р.

Зміст Хартії Європейського Союзу про основні права

Розділ I «Гідність» (стаття 1–5)

закріплює права та гарантії, які забезпечують гідне існування людської особистості в суспільстві: право на життя, заборона тортур, рабства тощо. Стаття 3 «Право на особисту недоторканність» передбачає право кожної людини на фізичну недоторканність та недоторканність психіки. Зокрема, в галузі медицини та біології забезпечується право на добровільну і вільну згоду зацікавленої особи відповідно до встановленого законом порядку, заборона евгеністичної практики, передусім тієї, яка спрямована на селекцію людини, заборона використання людського тіла та його частин як джерела прибутку, а також заборона репродуктивного клонування людських істот.

У розділі II «Свободи» (статті 6–19) зосереджено увагу на фундаментальних громадянських та політичних свободах, закріплених у Європейській конвенції з прав людини: право на свободу та особисту недоторканність, на повагу приватного і сімейного життя, на захист інформації особистого характеру, на укладення шлюбу та створення сім'ї, свободу думки, совісті і віросповідання, свободу мистецтва та науки тощо. Крім того, тут закріплюються певні соціальні права, такі як право на освіту, свободу професійної та підприємницької діяльності, а також право на труд, право власності, право на притулок.

Розділ III «Рівність» (статті 20–26) містить норми, спрямовані на забезпечення третьої цінності, зазначеної в преамбулі. Ця цінність ЄС виражена через такі права та принципи, як рівність перед законом,

недискримінація, культурне, релігійне і лінгвістичне різноманіття, рівність жінок та чоловіків, права дітей і людей похилого віку, а також осіб із фізичними вадами.

Розділ IV «Солідарність» (статті 27–38) містить певні трудові права та відображає деякі положення Європейської соціальної хартії, яка вже стала частиною права ЄС: право працівників підприємства на інформацію та консультації, право на колективні переговори і колективні дії, у тому числі право на страйк, право на безкоштовну допомогу у працевлаштуванні тощо. Тут закріплюються права на соціальне забезпечення, охорону здоров'я та інші соціальні права і гарантії. Крім того, передбачається заборона дитячої праці, право на справедливі та рівні умови праці.

Розділ V «Права громадян» (статті 39–46) містить право на доступ до документів, право подання скарги на порушення прав людини до Омбудсмена ЄС, а також подання петиції до Європарламенту. Також до нього вміщено положення про можливість визнання свободи пересування та проживання в ЄС за громадянами третіх країн, які законно проживають на території однієї з держав, та «права на належне управління», яке являє собою комплекс повноважень і гарантій, що надаються громадянам Союзу та іншим фізичним і юридичним особам у їхніх відносинах з інститутами, органами та установами ЄС: право на неупереджений, справедливий розгляд своєї справи в розумний строк, право бути заслуханим, обов'язок адміністрації вмотивувати свої рішення, право на відшкодування збитків тощо.

Розділ VI «Правосуддя» (статті 47–49) закріплює ефективний судовий захист порушених прав, презумпція невинуватості, неприпустимість зворотної сили закону, який передбачає або посилює відповідальність, покарання, співмірне тяжкості злочину, тощо.

Розділ VII «Загальні положення, що регулюють тлумачення та застосування Хартії» (статті 50–54).

Інституційні механізми захисту прав людини в ЄС

1. Суд Європейського Союзу (також Європейський суд, Суд справедливості) є офіційною інституцією Європейського Союзу, яка охоплює всю судову владу ЄС. З часу створення Суду Європейського Союзу в 1952 р. його завданням було забезпечення «дотримання закону» «в тлумаченні та застосуванні» Договорів. У рамках цієї місії Суд Європейського Союзу:

- переглядає законність актів установ Європейського Союзу;
- забезпечує виконання державами-членами зобов'язань, передбачених Договорами;
- тлумачить законодавство Європейського Союзу на вимогу національних судів та трибуналів.

Суд Європейського Союзу, штаб-квартира якого знаходиться в Люксембурзі, складається з двох судів:

- Європейський Суд справедливості – найвища ланка судової системи Європейського Союзу;
- Загальний Суд (раніше Суд (Трибунал) першої інстанції створений у 1989 році та перейменований Лісабонським договором на Трибунал).

2. Європейський омбудсмен – омбудсмен ЄС; посадова особа, уповноважена приймати та розглядати скарги від громадян і резидентів ЄС на адміністративні порушення в інституціях та установах об'єднання. Європейський

омбудсмен уповноважений приймати скарги на незадовільну діяльність усіх інституцій та установ Спільноти, за винятком Суду ЄС та Суду загальної юрисдикції. Заяву, самостійно або через члена Європарламенту, може подати будь-яка фізична особа – громадянин або резидент Європейського Союзу, а також юридична особа, що має реєстрацію у країнах ЄС. Вона може бути написана однією з 24 офіційних мов ЄС і подаватися як безпосередньо до офісу омбудсмена, так і надсилатися: листом, факсом або через спеціальну форму на сайті.

НАЦІОНАЛЬНІ МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

У Конституції України права людини закріплені у спеціальному розділі «Права, свободи і обов'язки людини і громадянина». Своєю чергою, ці права і обов'язки становлять конституційний статус людини і громадянина. Будучи конкретизовані в нормах чинного законодавства, вони разом з цими нормами становлять правовий статус особи, захист і здійснення якого становить головне завдання правового регулювання, діяльності управлінських ланок державного апарату.

Стаття 21 Конституції України визначає, що всі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними. Згідно зі статтею 22 Основного Закону держави права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними. Конституційні права і

свободи гарантуються і не можуть бути скасовані. Частина 3 статті 22 Конституції України підкреслює, що за прийняття нових законів або внесення змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод.

Конституція розмежовує поняття **«права»** і **«свободи»**. Вважається, що термін «свобода» законодавець використовує в тому випадку, коли указує на максимальну свободу вибору варіанта поведінки особистості в тій або іншій сфері суспільного життя, а при вказівці на можливість користування конкретним благом застосовується термін «право». Система конституційних прав і свобод особистості охоплює всі сфери життя діяльності людей і відповідає міжнародним стандартам прав людини.

У Конституції України першорядне місце належить особистим правам і свободам.

Особисті права і свободи:

- право на життя (ст. 27);
- право на свободу і особисту недоторканність (ст. 29);
- право на недоторканність житла (ст.30);
- право на таємницю

листування, телефонних переговорів, телеграфної і іншої кореспонденції (ст. 31);

- право на невтручання в особисте життя (ст. 32);

– право на свободу пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно покидати територію України (ст. 33);

– право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34);

– право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або іншим чином - по своєму вибору(ст. 34);

– право на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35);

– право направляти індивідуальне або колективне письмове звернення, або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, до посадових і службових осіб цих органів (ст. 40).

Політичні права і свободи:

– право на свободу об'єднання в політичні партії і громадські організації (ст. 36);

– право на участь у професійних спілках (ст. 36);

– право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському і місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади і місцевого

самоврядування (ст. 38);

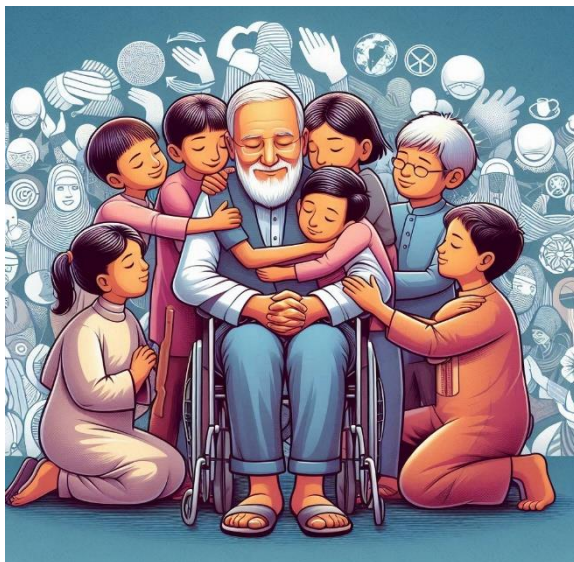
– право збиратися без зброї і проводити збори, мітинги і демонстрації (ст. 39).

Економічні права:

– право володіти, користуватися і розпоряджатися приватною власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 41);

– право користування відповідно до закону об'єктами права державної і комунальної власності (ст. 41);

– право на підприємницьку діяльність, не заборонену законом (ст. 42).

Соціальні права:

– право на працю (ст. 43);

– право на страйк (ст. 44);

– право на відпочинок (ст. 45);

– право на соціальний захист (ст. 46);

– право на житло (ст. 47);

– право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (ст. 48);

– право на охорону здоров'я, медичну допомогу і медичне страхування (ст. 49).

Екологічні права забезпечують потреби

в безпечному навколишньому середовищі (ст. 50):

– право на безпечне для життя і здоров'я навколишнє середовище і на відшкодування заподіяного порушенням цього права шкоди;

– право вільного доступу до інформації про стан навколишнього середовища, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її розповсюдження.

Культурні права і свободи:

- право на освіту (ст. 53);
- свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості (ст. 54);
- право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 54).

Конституція формулює

юридичні гарантії прав і свобод людини і громадянина:

- право на захист прав і свобод людини судом (ст. 55);
- право на оскарження в суді рішень, дій або бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб (ст. 55);
- право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (ст. 55);
- право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ або відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна (ст. 55);
- право будь-якими незабороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань (ст. 55);
- право на відшкодування за рахунок держави або органів місцевого самоврядування матеріального і морального збитку, заподіяного незаконними рішеннями, діями або бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень (ст. 56);

- право знати свої права і обов'язки (ст. 57);
- заборона зворотної дії законів і інших нормативно-правових актів, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи (ст. 58);

- право на правову допомогу (ст. 59);
- право не виконувати явно злочинні розпорядження або накази (ст. 60);
- ніхто не може двічі притягатись до юридичної відповідальності одного вигляду за одне і те ж правопорушення (ст. 61);

– особа вважається невинною в здійсненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, поки її вина не буде доведена в законному порядку і встановлена звинувачувальним вироком суду (презумпція невинності) (ст. 62);

– ніхто не зобов'язаний доводити свою невинність у здійсненні злочину (ст. 62);

– звинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь (ст. 62);

– право не давати свідчення або пояснення стосовно себе, членів сім'ї або близьких родичів (ст. 63);

– підозрюваний, звинувачений або підсудний має право на захист (ст. 63).

Права людини і громадянина в Україні можуть обмежувати тільки у випадках, прямо передбачених Конституцією і з метою:

- врятування життя людей та майна;
- запобігання злочинам чи його припинення;
- забезпечення інтересів національної безпеки, територіальної цілісності, громадського порядку, економічного добробуту;

- забезпечення охорони здоров'я і моральності населення, захисту репутації або прав і свобод інших людей;
- запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно.

Ні в якому разі не можуть бути обмежені:

- право мати рівні з іншими конституційні права і свободи та право бути рівними перед законом;
- право громадянина України не бути позбавленим громадянства;
- право не бути вигнаним за межі України та право не бути виданим іншій державі;
- право на життя і право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань;
- право кожного на повагу до його гідності і право не бути підданим катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню: право не бути підданим без власної згоди медичним, науковим чи іншим досліддам;
- право на свободу та особисту недоторканність; право не бути заарештованим або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах і в порядку, встановлених законом, тощо.

До системи національних органів, які захищають і гарантують права людини й громадянина, належать:

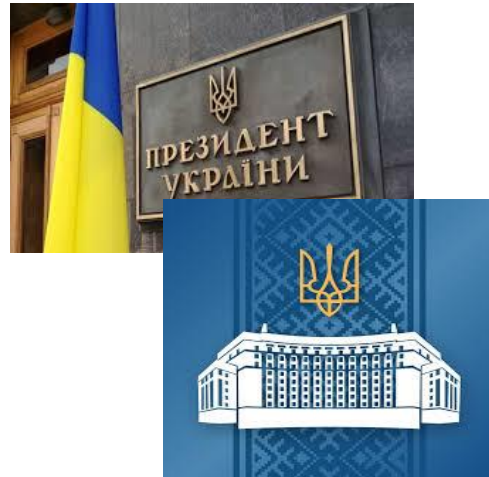
- Верховна Рада України;
- Президент України;
- суди загальної юрисдикції та Конституційний Суд України;

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ

- Кабінет Міністрів України;
- центральні та місцеві органи державної виконавчої влади;
- органи місцевого самоврядування;
- Служба безпеки України;
- прокуратура тощо.

Серед інституцій, повноваження яких спрямовані на захист прав людини, особливе місце належить Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини (омбудсмену), який відповідно до статті 101 Конституції України здійснює парламентський контроль за дотриманням конституційних прав і свобод людини і громадянина.

Омбудсман України
Ombudsman of Ukraine

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини – посадова особа, яка здійснює парламентський контроль за дотриманням конституційних прав та свобод людини і громадянина в Україні.

Законом України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» визначену **мету парламентського контролю**:

- захист прав і свобод людини і громадянина, проголошених Конституцією України, законами України та міжнародними договорами України;
- дотримання та повага до прав і свобод людини і громадянина;
- запобігання порушенням прав і свобод людини і громадянина або сприяння їх поновленню;
- сприяння приведенню законодавства України про права і свободи людини і громадянина у відповідність з Конституцією України, міжнародними стандартами у цій галузі;

- поліпшення і подальший розвиток міжнародного співробітництва в галузі захисту прав і свобод людини і громадянина;
- запобігання будь-яким формам дискримінації щодо реалізації людиною своїх прав і свобод;
- сприяння правовій інформованості населення та захист конфіденційної інформації про особу.

Порядок звернення до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини

Уповноважений розглядає звернення відповідно до законів України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» та «Про звернення громадян».

Звернення подаються Уповноваженому в письмовій формі протягом року після виявлення порушення прав і свобод людини і громадянина. За наявності виняткових обставин цей строк може бути подовжений Уповноваженим, але не більше ніж до двох років.

Не підлягають розгляду Уповноваженим звернення про порушення прав і свобод, які є предметом досудового або судового розгляду, трудового спору чи спору в рамках законодавства про захист економічної конкуренції. Звернення без зазначення місця проживання, підписані автором (авторами), а також такі, з яких неможливо встановити авторство (анонімні), не розглядаються.

Як подати звернення Уповноваженому?

На електронну пошту: hotline@ombudsman.gov.ua. У зверненні має бути зазначено прізвище, ім'я, по батькові, місце проживання громадянина, викладено суть порушеного питання, зауваження, пропозиції, заяви чи скарги, прохання чи вимоги. Письмове звернення повинно бути підписано заявником (заявниками) із зазначенням дати. В електронному зверненні також має бути

зазначено електронну поштову адресу, на яку заявнику може бути надіслано відповідь, або відомості про інші засоби зв'язку з ним.

Звернення, оформлене без дотримання зазначених вимог, повертається заявнику з відповідними роз'ясненнями не пізніше як через десять днів від дня його надходження, крім випадків, передбачених частиною першою статті 7 Закону України «Про звернення громадян».

З метою здійснення моніторингу, реагування на порушення прав і свобод людини і громадянина можна зателефонувати на гарячу лінію Уповноваженого ВРУ з прав людини 0-800-501-720 та до Секретаріату Уповноваженого ВРУ з прав людини 044-299-74-08.

Громадська приймальня Уповноваженого Верховної Ради України

з прав людини працює:

понеділок – п'ятниця з 9:00–17:00

вихідні дні – субота, неділя

Адреса: 01008, м. Київ, вул. Інститутська, 21/8

РЕГІОНАЛЬНІ ГРОМАДСЬКІ ПРИЙМАЛЬНІ УПОВНОВАЖЕНОГО

Дніпропетровська область: вул. Старокозацька, 52, оф. 136, м. Дніпро, 49000; тел. (056) 722-29-40;

Закарпатська область: пл. Народна, 4, каб. № 139, 141, м. Ужгород, 88008; тел. (0312) 61-26-80;

Запорізька область: вул. Олександрівська, 26, каб. № 54, м. Запоріжжя, 69063; тел. (061) 764-10-19;

Івано-Франківська область: вул. Грушевського, 21, каб. 619, м. Івано-Франківськ, 76004; тел. (0342) 55-63-57, (068)010-71-41;

Київська область та місто Київ: вул. Інститутська, 21/8, м. Київ, 01008; тел. 044-299-74-08;

Кіровоградська область: вул. Тараса Карпи, 84, каб. № 118, м. Кропивницький, 25006; тел. (0522)-32-17-46, (098) 406-58-44;

Львівська область: вул. Винниченка 18, каб. № 106, м. Львів, 79008; тел. (0322) 55-09-50;

Одеська область: вул. Канатна, 83, каб. № 103, 107, м. Одеса, 65012; тел. (048) 722-05-22;

Полтавська область: вул. Соборності, 45, каб. № 101, м. Полтава, 36014; тел. (0532) 56-49-08;

Рівненська область: Майдан Просвіти, 1, каб. № 113, м. Рівне, 33013; тел. (0362) 62-35-20;

Сумська область: вул. Герасима Кондратьєва, 27, каб. № 804, м. Суми, 40000; тел. (096) 738-41-18;

Харківська область: вул. Свободи, 70, каб. № 104-105, м. Хмельницький, 29001 (приміщення офісу наразі ушкоджено);

Хмельницька область: вул. Свободи, 70, каб. № 104–105, м. Хмельницький, 29001; тел. (0382) 70-45-00;

Чернігівська область: просп. Миру, 49-А, оф. 502, м. Чернігів, 14005; тел. (0462) 67- 42-83;

Чернівецька область: вул. Героїв Майдану, 176, каб. № 26, м. Чернівці, 58029; тел. (095) 020 04 71.

ДЛЯ НОТАТОК

This image shows a single sheet of white paper with horizontal blue or grey ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

This image shows a single page of white paper with horizontal blue or grey ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page, leaving small gaps between them. There are no margins, text, or other markings on the paper.